

Setembre del 1609 en el ducat de Gandia: la setmana tràgica dels moriscos

Santiago La Parra López

El dimarts 22 de setembre del 1609 D. Luis Carrillo de Toledo, marquès de Caracena i virrei de València, feia públic en la capital del regne el ban amb l'ordre de Felip III per la qual, en el seu punt primer, s'ordenava que:

...todos los moriscos deste reyno, assí hombres como mugeres, con sus hijos, dentro de tres días de como fuere publicado este vando en los lugares donde cada uno vive y tiene su casa, salgan dél y vayan a embarcarse a la parte donde el comissario que fuere a tratar desto les ordenare...¹

Tan dràstica i polèmica decisió havia estat presa pel Consell d'Estat el 4 d'abril anterior i el monarca la ratificava el 9 d'aquest mes, precisament el

1. El ban complet es pot consultar en Pascual Boronat y Barrachina: *Los moriscos españoles y su expulsión. Estudio histórico-crítico*, Imprenta Vives y Mons, València, 1901, 2 vols., II, pàgs. 190-193; l'accentuació i puntuació són nostres (n'hi ha ed. facsimil per Librerías París-Valencia, València, 1991 i una altra, amb pròleg de Ricardo García-Cárcel, pel Servei de Publicacions de la Universitat de Granada, Granada, 1992).

mateix dia que, a Anvers, se signava la *Treva dels 12 Anys* amb les Províncies Unides. La coincidència no era del tot casual, ja que hi havia por, molta por, que els moriscos no acceptaren pacíficament el futur incert que se'ls imposava i, per tant, pareixia convenient disposar de totes les forces i navilis de guerra per fer el més breu i segura possible aquella operació de neteja ètnica. Al final, els exiliats no oferiren la tan temuda resistència a la seua expulsió (ja que no tenien ni força ni mitjans per a fer-ho) i tampoc els embarcaments es van dur a terme amb la rapidesa que les autoritats cristianes havien volgut. Però la por era tanta i tan evident que, encara que la decisió de l'estranyament estava ja presa i ratificada a l'abril, fins al següent 4 d'agost no signà el rei el decret d'expulsió i encara el virrei de València hagué de mantenir aquest document ocult en un calaix quasi dos mesos més, fins al dimarts negre del 22 de setembre del 1609.

Don Luis Carrillo de Toledo havia convocat el dia anterior, 21 del mes, els senyors de moriscos al seu palau del Reial, emplaçat en l'actual jardí de Vivers, per a avançar-los el que es faria públic unes hores després: «Dilluns a 21 de setembre 1609 —anotava el P. Porcar en el seu dietari—, dia del gloriós apòstol sant Mateu, a les quatre hores de la vesprada, ajustà lo senyor virrei a tots los barons senyors de llochs de cristians nous, diputats i jurats, i els llixqué la lletra de sa ral majestat ab la qual los donàs a entendre lo ánimo i perquè volia llançar los moros de la terra ... ».²

Encara que els preparatius de l'operació es venien gestant des de moltes setmanes arrere, els nobles valencians tan sols van començar a sospitar que alguna cosa molt greu s'estava tramant quan, durant aquell estiu, observaren amb curiositat els moviments anòmals de soldats i naus de guerra per tot el litoral. Fins a la reunió amb el virrei, és segur que més d'un d'aquells notables no acabaria de creure's que el que se'ls acostava era l'extradició dels seus vassalls musulmans; és a dir, dels qui ja venien conreant aquestes terres, per les quals pagaven censos, des de molt abans que arribaren ací aquells qui co-

2. Pere Joan Porcar: *Coses evengudes en la ciutat i regne de València* (Dietari, 1589-1628), Antologia a càrrec de F. Garcia-Oliver, Institució Alfons el Magnànim, València, 1983, cit. de p. 71.

braven aquestes rendes. Ironies de la història (que no resulten inexplicables, òbviament) precisament els més antics eren els estranys i se n'havien d'anar solament perquè no resaven al déu dels qui ara manaven.

La primera reacció del duc de Gandia, que era —amb el de Sogorb— el major senyor de moriscos de tot el regne, fou intentar pal·liar, en la mesura de les seues escasses possibilitats, els efectes desastrosos d'aquella decisió inesperada presa a Madrid (concretament en el Palau Reial, on es reunien tots els Consells —inclòs el d'Estat— excepte el de la Inquisició), que resultava tràgica per als seus vassalls moriscos i posava en un perill molt seriós la mateixa hisenda senyorial. La realitat s'encarregaria de demostrar que cap d'aquells temors era gratuït o infundat ni exagerat.

No tenim constància expressa, però sí indicis molt fiables, que, en efecte, don Carlos Francisco de Borja y Fernández de Velasco estigué present en aquella reunió en el Reial de València el dilluns, 21 de setembre, com no podia ser d'una altra manera, davant de la transcendència de l'assumpte que la va motivar. En conseqüència, degué ser només tornar de la capital quan va convocar «todos los oficiales de los lugares de moriscos que ay çerca de aquí, y los que entre ellos eran poderosos», per a intentar explicar-los el que segurament ni ell mateix comprenia del tot. La cita fou en el Palau Ducal de Gandia —hem de suposar que en el Saló de Coronas— el dijous següent, dia 24, i la seua crònica ens la continua facilitant el mateix de Gandia en la carta que va escriure al virrei aquella mateixa vesprada amb un doble objectiu, que no hem de perdre de vista: d'una banda, retre-li comptes de la seua gestió en una conjuntura tan complicada i, de l'altra (i sobretot), deixar ben clara des del primer instant la inviolable obediència de la casa de Borja davant les decisions del rei (inclosa aquesta, tan difícil d'entendre i més encara d'acatar) per a garantir-se el favor de la monarquia, única corda a la qual agafar-se per a eixir d'aquell naufragi, si no indemne, com a mínim amb els menors danys possibles, que no podien ser pocs ni lleus. La carta-crònica, en qüestió, deia així després de les protocol·làries salutacions de rigor:

De todo lo que viere y fuere haciendo de consideración he de dar cuenta a V.E., como se la doi aora de lo que he echo esta mañana. Que he juntado todos los oficiales de los lugares de moriscos que ay çerca de aquí, y los que entre ellos eran poderosos, y les he dicho la merçed que el Rey Nuestro Señor les hacía, trabajando para que llegasen a entenderla. Y todos los que asta aora la han oído conoçen la piedad y merçed que se usa con ellos.

Y para façilitar más que obedezcan lo que se les manda, les he permitido que, de la parte de su haçienda que S. M. me ha echo merçed, cada particular venda lo que buenamente pudiere para su socorro.

Temían casi todos que, una vez embarcados en la mar, les degollarían. Se les [ha] asigurado que no sólo les dejarán las vidas pero el buen tratamiento que S. M. manda que se les aga y las penas que pondrá [sic] para los que no obedecieren. Y con esto y con deçirles que diez o doce de los christianos viejos desta tierra, que ellos escojieren, les asigura, de suerte que a los destos lugares creo no abrán menester más gente para conduçirles a la embarcaçión, sigún asta aora están obedientes. Y, para que éstos no muden de propósito y sean exemplo de los demás, sería importante que se embarcasen los primeros y que fuese luego.

Piden que la embarcaçión sea en bajeles del duque de Tursi, mi hermano.³ Pero esto veo que no puede ser por el puesto que se le ha señalado, que es muy lejos de aquí. Pero se consolarían con que en su embarcaçión fuese la persona de Don Melchor de Borja, mi hermano. En esto no ago más de representar a V. E. de cuánta consideración será que la primera embarcaçión se aga con satisfacción desta gente porque los demás vayan con quietud. Y que en esto que suplican se aga con ellos lo posible. Y, quando no vaya con ellos mi hermano Don Melchor, a lo menos se dé liçencia para que los christianos viejos que he dicho pasen con ellos asta dejarlos donde se ubieren de desembarcar.⁴ Y muchos de los de aquí se me

3. En realitat, era germà de dona Artemisa Doria Carreto (l'esposa genovesa de don Carlos F. de Borja) i, per tant, cunyat seu. Segons explicava el duc a continuació, aquesta petició dels seus vassalls moriscos no es podia satisfer perquè, efectivament, les galeres de Gènova que enviava el duc de Tursi estigueren destinades per a aquesta missió en el port dels Alfaques, juntament amb les galeres d'Espanya de don Pere de Toledo i les de Girolamo Doria. En el port de Dènia operaven les galeres de Nàpols, comandades pel marquès de Santa Cruz (Henri Lapeyre: *Geografía de la España morisca*, Diputació Provincial, València, 1986, pàg. 66; original en francès, 1959; n'hi ha edició del 2009 per la Universitat de València).

4. El 3 d'octubre següent, quan ja era massa tard, el monarca li escrivia al virrei Caracena sobre aquest mateix assumpte: «Al Duque de Gandía daréys muchas gracias por la permisión que ha

han ofrecido y los hermanos que aquí tengo irán en caso que sean menester. Pues yo fuera, a trueque de Su Majestad quedara servido, si no viera que conviene más para su real servicio que esté aquí aguardando lo que V. E. me ordenase en todo.

Pero la brevedad conviene en gran manera, que yo de todas suertes he de obedecer a mi Rey y serviré a V. E. en quanto me mandare.

Guarde Nuestro Señor a V. E. como puede y deseo.

De Gandía y setiembre, 24 de 1609.

A continuació, s'insereix el següent autògraf del propi duc, on, després de saludar l'esposa del virrei («A mi señora, la marquesa, beso las manos...»), afegia D. Carlos Francisco de Borja del seu puny i lletra:

Suplico a V. E. vea esta carta el señor Patriarca y el señor don Agustín Mexía⁵ porque estoy tan ocupado que no puedo dar tan larga quienta como a V. E.

El Duque y Conde de Oliva.

I en un marge, també autògraf seu:

Suplico a V. E. se sirva de considerar si será conbeniente poner guardas en los barcos del río Xúcar para que no pasen sino cristianos viejos, porque es bien que no se puedan comunicar por si acaso alguno quisiere hazer algún disparate.⁶

Al duc, com a la resta de les autoritats cristianes, l'obsessionava la possible rebel·lió dels moriscos, mentre aquests, per la seua banda, estaven convençuts que —tal i com acabem de sentir— «una vez embarcados en la mar,

dado a sus vassallos moriscos para que vendan la parte que buenamente pudieren de su hazien- das y le concederéys el embiar con ellos a su hermano, o a los cristianos viejos que dezís, hasta dexarlos donde se hubieren de desembarcar» (Arxiu General de Simancas —AGS—, Estat: leg. 2.638 bis, fol 67 rº; esborrany de la carta).

5. Veterà de Flandes i general en cap de totes les forces terrestres que operaven en el port de Dènia. Com a tal, A. Mexía fou l'encarregat de sufocar la revolta de Laguar (que ens pareix un excés denominar «guerra de Laguar», ja que no fou tal sinó més bé una vertadera matança de persones indefenses).

6. AGS, Estat: leg.: 212.

les degollarian». I no hi ha res que ens permeta dubtar d'unes paraules que no foren escrites de cara a la galeria, sinó en una carta privada, encara que finalment no seria llegida solament pel seu destinatari inicial, ja que arribaria al rei en persona. I és que aquelles missives-crònica que el duc de Gandia li anava enviant al virrei amb totes els passos que feia en aquest assumpte tan delicat, don Luis Carrillo de Toledo les remetia al monarca com a reforçament dels seus propis arguments davant les moltes tribulacions a què ell s'havia d'enfrontar com a màxima autoritat del Regne de València. I és per això que trobem ara aquesta correspondència en l'arxiu reial de Simancas (Valladolid) i no a València, la seua destinació.

L'opinió del duc de Gandia en cap cas era una més en el Regne de València, però en assumpte de moriscos tenia un pes molt especial. De fet, no seria aquesta la primera ocasió en què els dominis dels Borja eren pioners a aplicar mesures dràstiques contra els moriscos (encara que cap com aquesta, evidentment), no tant amb ànim experimental com amb la intenció que la reacció (sempre submissa dels Borja) servira d'exemple i marcara pautes. I no estem jugant a endevinar intencions ni hem de suposar res en aquest punt, ja que tenim constància que, amb motiu del desarmament general dels moriscos dut a terme el 1563, l'inquisidor Miranda plantejava obertament a Felip II que «la llave deste negocio consiste en que el duque de Segorbe, Visorrey y Capitán General del Reyno, desarme primero a sus moriscos porque él es quien más vasallos tiene; y después el duque de Gandía y el Almirante [de Aragón], que todos los demás harán lo que éstos».⁷

L'experiència es repetiria arribat el moment més delicat de l'expulsió. Per al rei era una tranquil·litat que el duc de Gandia iniciara, una vegada més, aquesta espècie de solució final i, en efecte, don Carlos Francisco va acompanyar en persona, fins al port de Dènia, el primer contingent de vassalls seus

7. P. Boronat: *Los moriscos...*, I, 233. Rafael Benítez Sánchez-Blanco precisa que aquest informe de l'Inquisidor, que manca de datació, seria del 1562 i no del 1561 com suggereix Boronat (*Heroicas decisiones. La Monarquía Católica y los moriscos valencianos*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2001, pàg. 179).

que anaven a embarcar-se, la vesprada del 30 de setembre. Al dia següent, retia comptes de l'experiència al virrei en aquests termes precisos, ben entés (com resulta evident) que l'afany que movia el duc a dictar la carta, i encara acabar-la ell mateix, no era precisament el seu interès informatiu sinó la sol·licitud d'una ajuda desesperada per a intentar eixir del forat negre al qual es veia abocat:

Ayer, día de S. Hierónimo, hise dar principio a imbiar moriscos para embarcarlos. Partió sólo un lugar por ver cómo lo tomaban. Y fue con tanta obediencia y con tan buena gana de embarcarse que no salió del orden que se les dio. Y, con partir tarde de aquí, estaba embarcado a las quatro de la tarde.

Oy han ido todos los demás lugares de la partida de Gandía, con tanta mansedumbre y con el mayor concierto y quietud del mundo, de manera que me ha maravillado y que parece increíble. Y, si así sucede en lo demás, será de grande suerte y cosa que se debe estimar.

No ha querido quedar ningún morisco, ni yo he querido señalar aquí las seis casas de las çiento que diçe el bando real, porque se les hacía áspero. Más escreví al señor D. Agustín Mesía para que su señoría, desde Denia, los hiçiese volver. Sale parecido negoçio dificultoso y que era contra el orden de S. M. Pero aquí muy differentemente avemos entendido el capítulo del bando que habla deste particular. Porque diçe que queden seis casas de cada çiento y no parece que es permisión sino obligaçión, atendiendo al daño que harían si faltase quien ayudase a haçer los azúcares. Y, si no ubieçe quien diere notiçia a los que vinieren a poblar, podría V. E. deçirme en esto lo que siente, pues a petición de V. E. nos hiço S. M. esta merced, que si no llega a effecto abré de dejar a Gandía y buscar dónde vivir, pues el trato y granjería desta tierra era el azúcar y, si falta, se despoblará por otros respectos. Y, aunque no se despueble, no tendré qué comer.

Doi cuenta a V. E. de lo que se ha echo y de cómo queda esto para que V. E. represente a S. M. que mande dar asiento en estas cosas. Y advierto a V. E. que, si no se toma algún expediente para abrebiar las embarcaciones, durarán muchos meses y suçederán algunas inquietudes porque la codicia de robar en la gente es grande, así en los christianos viejos que quedan como en los comisarios que vienen a conducir los moriscos. Pues por sus intereses permiten, y aún dan licençias

por escrito (según he entendido), para que, después de aver publicado el bando en un lugar, pueden salir dél para otros, cosa que es contra lo que S. M. manda. Y si no se debería permitir, por evitar ocasiones de robos y homicidios, V. E. lo sabrá remediar como conviene y mande a mí en quanto fuese servido.

Y guarde Nuestro Señor a V. E. como deve.

De Gandía y octubre, 1, 1609.

[P. D.:] V. E. perdone la mano axena, que estoy molido. Pero con mucho gusto de aver azertado a servir a S. M. y aver puesto en execución sus reales mandatos, pero con el desconsuelo que V. E. puede imaxinar, con ver asolado el mexor pedazo del mundo.

Sírvase Nuestro Señor de todo.

A mi señora, la marquesa, beso las manos.

[Firmat, sense rúbrica] El Duque y Conde de Oliva.⁸

Així d'evident resulta que, des de l'instant mateix en què el duc de Gandia es va adonar del que s'acostava, immediatament va pensar en el sucre, ja que —com explicava amb tanta claredat al virrei— «el trato y granjería desta tierra era el azúcar y, si falta, se despoblará por otros respectos. Y, aunque no se despueble, no tendré qué comer». Cal que hi fem notar que, a diferència del que resultava més comú en altres llocs (i no solament d'Amèrica), en el ducat de Gandia, el conreu i la producció de sucre no estaven vinculats a la mà d'obra esclavista, sobretot quant a les tasques que requerien d'una determinada especialització en els trulls.⁹

8. AGS, Estado: leg.: 217. En aquest assumpte tan espinós del 6%, el marquès de Caracena tenia perfectament clar que «parece dificultoso hazelles esta fuërça, no siendo esclavos»; però, d'altra banda, «también lo es mucho que los señores, como dize el Duque [de Gandia], no quedando a lo menos este número, quedan perdidas y destruydas sus haciendas tan grandes como lo es la suya...» (Carta del marquès de Caracena al rei, 2-X-1609, en *Ibidem*).

9. De l'assumpte ens hem ocupat amb més detall en S. La Parra López: «Un paisaje singular: Borjas, azúcar y moriscos en la Huerta de Gandia», *Actas del V Seminario Internacional sobre «Paisajes del azúcar»* (Motril, 1993), Diputación Provincial de Granada, Granada, 1995, pàgs.: 117-171 o en «El nacimiento de un señorío singular: el ducado gandiense de los Borja», *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*-24 (Alicante, 2006), pàgs.: 31-66.

Aquest polèmic 6% de cases que podien o *havien de* quedar-se (segons la interessada interpretació del duc) estava contemplat en el punt 5é del ban d'expulsió, en aquests termes:

... para que se conserven las casas, ingenios de açúcar, cosechas de arroz y los regadíos y puedan dar noticia a los nuevos pobladores que vinieren, ha sido Su Magestad servido, a petición nuestra [del virrei, marqués de Caracena] que, en cada lugar, de cien casas queden seys, con los hijos y muger que tuvieren, como los hijos no sean casados ni lo hayan sido, sino que esto se entienda con los que son por casar y estuvieren debaxo del dominio y protección de sus padres...

En aquest assumpte, al mateix virrei de València no se li escapava que «... parece dificultoso hazelles esta fuerça, no siendo esclavos»; encara que no deixava de reconèixer que «también lo es mucho que los señores, como dize el Duque [de Gandia], no quedando a lo menos este número, quedan perdidas y destruydas sus haciendas tan grandes como lo es la suya ...»¹⁰

En qualsevol cas i, donat que la mesura d'expulsió perseguia la unitat de la fe, els més ortodoxos mai no van acabar d'entendre que se n'exceptuara el 6% d'aquells apòstates i menys encara, que es fera per motius tan prosaics, de manera que, per exemple, el 9 d'octubre d'aquell any 1609, el bisbe d'Oriola, Andrés Balaguer, s'adreçava per carta al Consell d'Aragó i protestava perquè, si al final es complia aquesta disposició del 6%, «havía de ser la perdición deste Reyno y quedarnos con los propios inconvenientes en que estábamos antes», ja que els senyors permetrien quedar-se «los más ricos y los del govierno, que eran los alfaquíes, los más moros y los que havían tratado de vender a España».¹¹ En lògica conseqüència, molt prompte es va imposar l'opinió dels teòlegs sobre la d'aquells que feien els números i el 17 de desembre del mateix 1609 aquella excepció fou anul·lada.

10. AGS, Estado: leg.: 217: Carta del marqués de Caracena al rey, 2-X-1609.

11. Arxiu de la Corona d'Aragó —ACA—, Consell d'Aragó (Secretaria de València), leg. 607, núm. 421.

Al final, ací solament van quedar alguns xiquets i xiquetes (no sempre menors de l'edat límit assenyalada en el ban i, per descomptat, sense el consentiment patern, sinó més bé a la força, com a mà d'obra servil) i els pocs que aconseguiren tornar, com el cas del morisc Ricote que es narra en el *Quixot*.

En una setmana, l'última de setembre del 1609, la ubèrrima Horta de Gandia va veure anar-se'n, impotent, més de la meitat de la seua població, mentre que la família ducal s'abocava a la fallida econòmica. Segons el mateix ban d'expulsió, aquella dràstica mesura s'havia pres «para conservación y seguridad del reyno»; és a dir, perquè els moriscos atemptaven contra la unitat religiosa de la monarquia i constituïen, a més, una amenaça política a aquesta per la seua suposada connivència quintacolumnista amb pirates barbarescos i turcs en el Mediterrani. La primera raó, la pertinàcia en l'apostasia, era simplement una evidència i, com a tal, n'hi havia prou de glossar-la; la segona, en canvi —aquesta suposada amenaça política—, era senzillament una fal·làcia i, per tant, calia inventar-se una realitat per a fer-la creïble, a base d'exagerar els perills reals i propalar-ne uns altres d'inexistents.

En només una setmana va canviar el paisatge de l'Horta de Gandia. És la història d'un genocidi que, quatre-cents anys després, no podem jutjar, però sí que, si més no, no hem d'oblidar. Senzillament perquè és part de la nostra història.